کەرکوك شار قەڵاو ئاگر و خوێن

گەشەی شار لە عێراقدا

بەشی دووەم

عەلی مەحمود محەمەد

هەرێمی میزۆپۆتامیا , بەم دواکەوتوویی و وێرانیی و کلتوری مرۆڤ کوژی و هەرج و مەرجەی ئێستای کە پێوەی دەتلێتەوە . لە مێژوودا دایانگا و لانکەی یاسا و شارنشینی و شارستانییەت بووە .

شار لەم دەڤەرەوە لە دایك بوو , دیوارەکانی چووە بە ئاسمانا , کۆڵانەکانی نەخشەی بۆ داڕێژرا , نەش و نمای کرد و مۆدێلەکەی بڵاو بووەوە .

بێ سڵەمینەوە و دوودڵی دەتوانین بڵێین , مێژووی شارستانییەت و شار لە جیهاندا , هاوتایە بە مێژووی شار لەم دەڤەرە.

پێداویستی پەیدا بوونی شار , سەرباری بوونی ژمارەی زۆری دانیشتووان کە پێداویستییە سەرەتاییەکانی , چونکە بەبێ کۆبونەوەی مرۆڤەکان لەدەوری یەکتر و نیشتەجێ بوونییان لەناو خانوەکانییان لە پاڵ یەکتر شار بوونی نابێت . هاوزەمان شار پێویستی بە بوونی سستەمێکی کشت و کاڵی پێشکەوتووە , لە توانایدا بێت , زیاتر لە پێداویستی خۆراکی جوتیارەکانی ناوچەکە بەرهەم بهێنێت , خۆراك بۆ ئەو خەڵکانەش دابین بکات , کە بە کاری دەرەوەی کەرتی کشت و کاڵەوە لە دەڤەرەکەیان خەریکن , نموونە ئەندامانی سوپا , پیاوانی ئاینی , بەرهەم هێنەرانی کەل و پەلی ناوماڵ , کار , جل و بەرگ , پێداویستی جەنگ , ڕاووشکار , ئارایش , ... هتد .

ئەوەی ڕوونە بەرهەم هێنەرانی گەنم و جۆ کاتی زۆرتریان بە دەستەوەیە بۆ بیرکردنەوە, چونکە جوتیاری بەرهەم هێنەری گەنم و جۆ تەنها وەرزێك بەکارەوە خەریکن, کاتی بۆشیان زۆرە بیر لە داهێنانی دیکە بکەنەوە. بە پێچەوانەوە بەرهەم هێنەرانی برنج ساڵ **12** مانگ خەریکی بەرهەم هێنانن , کاتیان کەمە بۆ بیرکردنەوە و داهێنان . دەتوانین ئەمە بە هۆکارێك لە هۆکارەکان بزانین بۆ چەکەرە کردن و نەشونما کردنی شار و شارستانییەت لە ناوچەکەمان , چونکە هەرێمی وەبەرهێنانی گەنم و جۆیە نەك برنج .

شارە کۆنەکان بە بەراورد لەگەڵ شاری ئێستادا , سادەو ساکار بوون و قەبارەیان بچووك بوو . ژمارەی دانیشتوانیان لە نێوان **15** تا **25** هەزار بووە , جگە لە شارەکانی ئەریك و بابل کە **50** و **80** هەزار دانیشتوانیان هەبووە .

ژمارەی دانیشتوانی شاری ئوور لە ساڵی **3000** پ ز **24000** و شاری لانماش **19000** بووە . ساڵی **2000** پێش زاین ژمارەی دانیشتووانی ئوور زیادی کردووە بۆ **34000** , ئوری گەورەش ژمارەی دانیشتووانی گەیشتۆتە **360000** کەس **1**.

ئاین ڕۆڵی کارای گێڕا بۆ گەشەکردنی شار لە بواری تەلار سازی و جوانکارییدا , مێژوو پڕە لە پاشماوەی شوێنەواری ئاینی سەرسوڕهێنەر کە سیمای جوانییان بە شارەکان بەخشیووە . حەمورابی لەماوەی **43** ساڵ دەسەڵاتدارییەتیدا , لە بابل **1179** پەرستگا و **100** پەیکەری دروست کرد **2** .

هەرچەندە ئێرە جێگای باسکردنی داهێنانی ڕۆمانەکان نی یە, بەڵام لە هەموو بوارەکانی بیناسازی و جوانکاری و ئاوەدانی شوێن پەنجەیان بە مێژووەوە دیارە , سەرباری ئەوەی لە بواری داهێنانی کەل و پەلی کارکردن لە پەیکەرتاشی و خانەسازی , هەروەها یەکەم پردی بەردینیان لە مێژووی مرۆڤایەتی دروستکرد لە ساڵی **179**پ ز , کە بە پردی ئەیمیلیۆس ناسراوە . تەنانەت یەکێك لە پردەکان کە لە ئیسپانیا دروستیان کرد , لە ساڵی **100** زاینی تا ئێستاش ماوە , ردی فابریکۆسیش کە لە **62**ی زاینی دروستکراوە تا ئێستا بەکاردەهێنرێت **3** .

بەهۆی کەم بوونی ڕوبەری شارەکان (لە عێراق) , کۆبونەوەی دانیشتووانەکەی لە ناو قەڵاو شوراکاندا , چڕی دانیشتوان لە **1** میل چوارگۆشە لە **10000** تێی دەپەڕاند , ئەم ژمارەیەش باڵاترە لە چڕی دانیشتووان لە شارەکانی ئێستای وڵاتانی ڕۆژئاوا **4** .

به دوای هەزاران ساڵ لەو مێژووە , دەبینین شار لە عێراقدا , لە ڕووی ژمارەی دانیشتوانەوە گەشەیەکی وا ناکات شیاوی ئاماژە پێدان بێت , بە تایبەت لە سەردەمی فەرمانڕەوایی عوسمانییەکاندا , شارەکان نەك هیچ گەشەیەکیان نەکرد , لە ماوەی ئەو **5** سەدەیەدا , بەڵکە بەشێکیان بوونە کەلاوە و وێرانە و نغرۆ بوون .

شارەکانی عێراق لە سەدەی **15** ەوە لەهەموو خزمەتگوزارییەکی تەندرووستی بێ بەری بوون , کەوتنە بەر شالآوی زۆر جۆرە نەخۆشی کوشندە لە چەشنی تاعون و کولێرا و مەلاریا و تیفۆید , لە ساڵەکانی **1689** و **1719** و **1773** و **1774** و **1776** و **1780** و **1790** و **1801** و **1827** و **1830** و **1873** و **1874** و **1875** و **1876** و **1877** و **1899** و **1901** و **1902** و ... هتد . زۆر جۆر نەخۆشی عێراقیان گرتەوە . هەر یەکێك لەم نەخۆشیانە , زیانی ئابوری و مرۆیی گەورەیان لێ کەوتەوە , ئەمەش بەهۆی ئەوەوەی دەسەڵاتدارییەتی عوسمانی گرنگی نادا بە کەرتی تەندروستی **5** .

ساڵی **1831** تاعون بە بەرفراوانی لە عێراق بڵاو بووەوە , بەغدا لە **150000**دانیشتووان , تەنها **20000** کەسیان لەو نەخۆشی یە کوشندەیە ڕزگاریان بوو , بەسرە لە **80000** دانیشتوان , تەنها **5–6** هەزاری لێ دەرچوو , زۆر شارو شارۆچکە بە یەکجاری کەسی تێدا نەما و قڕییان تێ کەوت . دەرگای ماڵەکان داخران , کارگاو کارخانە و دوکانەکان لە کار ڕاوەستان , زەوییە کشت و کاڵییەکان کوێر بونەوە, ... **6**.

بەڵام د.عبدالعزیز نوار لە پەرتووکی (**داود باشا والي بغداد**) دەنووسێت لە **3** بەشی دانیشتووانی بەغدا تەنها **1** بەشی ڕزگاریان بوو . ئەو دەردە بە ئەندازەیەك عێراقی بۆ دواوە گەڕاندەوە , تا **20** ساڵ دوای ئەو تاعوونە عێراق خۆی نەگرتەوە **7** .

گرانی گەورە لە زستانی **1918** زیاتر لە **10000**کەس لە موصڵ لە برسان مرد , پێداویستییە سەرەکییەکانیان شاردەوە, دوای بە نرخی بەرز لە بازاڕ دەیان فرۆشتەوە .

لەگەڵ هاتنی هەر تاعون و سیل و کولێرایەکدا , بە دوایدا شارەکان دەبوونە وێرانە , لە دانیشتووان پاك دەبونەوە , ئەوانەی مەرگ دەیبردنەوە کەس نەبوو بیانشارێتەوە, لاشەکان لە ناو ماڵ و سەر ڕێگاکان دەبوونە خۆراکی سەگ و دەعباکان , بۆنی گەنیویان دەرەوەی شاریشی دادەگرت , زیندووەکانیش لە ترسی مەرگ , شاریان بۆ کەمتیار و سەگە لاشە خۆرەکان بەجێ دەهێشت .

ماوە ماوە ئەم کارەساتانە بە شێوەی تراژیدیا دووبارە دەبونەوە . ئەم بارودۆخە بەردەوام بوو , تا پریشکی ڕوناکی گۆڕانکارییەکانی ئەورووپا , ناوچەکەی گرتەوە .

شۆڕشی فەرەنسە و شۆڕشی پیشەسازی ئەورووپای ڕۆژئاوا , پەیوەندیەکی ئابوری سیاسی فەرهەنگی وایان بەرهەم هێنا , بوونە مامان و مۆتیڤی گەشەکردنی شار . ئەو پەیوەندی یە ئابوری سیاسی کۆمەڵایەتی فەرهەنگییەی ئەو شۆڕشانە بەرهەمیان هێنا , پێویستی بە شاری گەورە و بازاڕی چالاك و وڵاتی پێشکەوتوو هەبوو , بۆیە دەبینین بە دوای سەدەی هەژدەهەمدا , شارەکان لە وڵاتانی ڕۆژئاوا گەشە دەکەن و بەرین دەبنەوە و پەلو پۆ دەهاون و نەش و نما دەکەن .

ئەو گۆڕانکاریانەی لە ئەورووپا بەدی هاتن , لە سەرەتاوە نەیتوانی پەل و پۆ بهاوێ و خۆ بگەیەنێتە ناوچەی قەڵەمڕەوی دەسەڵاتی عوسمانی , بەهۆی داخراوی سستەمەوە . عوسمانیەکان جگە لەوەی لە قۆناغی جەنگدا بوون لەگەڵ ئەورووپا , هاوکات بەرامبەر بە ڕینانس و ڕۆشنگەری پەرچەکردارێکی توندیان هەبوو , بە کفریان دەزانی .

((تا سەرەتای سەدەی **18** , شارەکانی ژێر قەڵەمڕەوی فەرمانڕەوایی کارگێڕی عوسمانی , هیچ پەیوەندییەکیان نەبوو بە جیهانی دەرەوە , کۆمەڵگەی شارەکان نەکەوتبوونە ژێر کاریگەری گۆڕانکارییەکانی ڕۆژئاواوە **8** .

ئەگەر پێشتر لە عێراقدا , لە بواری بیناسازیدا, داهێنان و پێشکەوتن هەبووبێت , بە تایبەت سەردەمی پێش ئیسلام و عەباسییەکان , ئەوا لە سەردەمی عوسمانیەکاندا نەك شوێنەواری ئەو پێشکەوتنە نەما, بەڵکە شارەکان لە ڕوی خانە سازییەوە بوونە وێرانە . بەهۆی گرنگی پێ نەدانییان لە لایەن دەسەڵاتی عوسمانییەوە , هاوکات عێراق گرنگییە جیوسیاسیی خۆی وەك ناوەندی خەلافەتی عەباسی بە قازانجی ئەنادۆڵ و ئەستەمبوڵ لە دەست دا .

((لە عێراقدا , نەخشەسازی خانوو لە سەدەی **19** بەهەمان شێوەی سەدەی **16** بوو , پێشکەوتنێکی وای نەکرد شیاوی سەرنج بێت **9** .

دیارە نەخشەسازی و پێشکەوتنی هونەری خانوو دروستکردن , هۆکاری جوان بوونی شار و هۆکارێکی گەشەکردن و مەزنبونییەتی .

خەلافەت و گۆڕان

خەلافەتی عوسمانی نایەتوانی بە شێوەی کۆن درێژە بە ژیانی دەسەلات بدات , تا سەر چاو لەو گۆڕانکارییانە بپۆشێت, لەو دیوو سنوری دەسەلاتەکەیەوە دەگوزەرا , گوێ لە ئاست ئەو دەنگانە بگرێت کە لە دەرگاکەیان دەدا .

لە ناوەڕاستی سەدەی 18هەمەوە, بۆ بەرەو ڕووبونەوەی مەترسیەکانی دەرەوە, بەتایبەت پاش تێکشکانی سوپاکەی لە ناوەڕاستی ئەوروپا و هەرێمی بەلقان , پێویستی بە نوێکردنەوەی ناوخۆ هەبوو . ئەم نوێکردنەوەیەش بە درێژەدان بە شێوازی دەسەلاتدارییەتی کۆن بەدی ناهات .

هێرشی ئەوروپای گەشەکردوو, هەموو لایەنەکانی ژیانی گرتەوە , سەربازی , ڕۆشنبیری , بازرگانی . لە هەموو بەرەکاندا سستەمی کۆنی عوسمانی , نایەتوانی خۆیبگرێت بەرامبەر بە سستەمی نوێی ئەوروپا .

هاوکات دەولەتی عوسمانی لە ژێر باری قورسی قەرزدا دەتلایەوە , قەرزارییەکەی بە ئاستێك بوو , یەکێك لە سولتانەکان بێ سلەمینەوەو دودلی ئیفلاسی گشتی سەلتەنەتی ڕاگەیاند .

لە ڕووی بەرهەمیشەوە , بەرهەمی کاری دەستی کلاسیکی عوسمانی , نایەتوانی لە دوای سەدەی 18 هەمەوە , وەك ڕابردوو درێژە بە تەمەنی خۆی بدات بە هەمان شێوازی کۆن , لە بەرامبەر داهێنانەکانی شۆڕشی پیشەسازی . بۆیە خۆی لە بەرامبەر بەرهەمی نوێ و زۆر و زەبەنی ئەوروپا نەگرت و بەزی .

وەکو پێشتر ئاماژەمان پێیدا , قەیرانی توندی ئابوریی , لە سەدەی هەفدەهەمەوە سەرتاپای خەلافەتی گرتەوە , بە ئاستێك , بەرەو لێك هەلوەشاندنەوەی دەبرد . خەلافەت بەو ئابوری یە لاوازەوە نایەتوانی میراتی سەرکەوتنەکانی ڕابردووی ئیسلام بپارێزێت .

((کۆتایی سەدەی حەفدەهەم خەلافەتی عوسمانی توشی قەیرانی توندی هەمەلایەنە بوو , ئابوری ولات لە قەیرانی توندا بوو , گەندەلی بە هەموو هەرێم و دەزگاکاندا تەشەنەی کرد , هەرێمەکان لە دەسەلاتی دەولەتی ناوەندی دەرچوون , سوپا توانای جەنگی خۆی لە دەست دا . ئەنگلز تورکیای ئەوکاتی بە کەلاکی ئەسپە گەنیوەکە شوبهاند **10** .

هاتنی فەرەنسییەکان بۆ سوریا لە سالی **1866** , کاریگەری لەسەر ناوچەکە دانا , پەنجەرەیەك بە ڕووی دەرەوە لە دلی خەلافەتدا کرایەوە . بە تایبەت کە سوریا هاوسنووری عێراقە , کاریگەری زۆری هەمە لایەنەی لە سەر دانا .

لە بەرواری **19 -12-1876** بۆ یەکەمجار لە مێژووی ئیسلامدا , لە چوار چێوەی دەسەلاتی خەلافەتدا , دەستورێك ڕاگەیەنرا بە ناوی دەستوری عوسمانی ناسرا , کە لە مێژوودا بە مەشروتەی یەکەم بەناوبانگە , لە ژێر کاریگەری هەردوو دەستوری بەلجیکی و ڕوسی نوسرابووەوە , ئەمەش بۆخۆی هەنگاوێکی

ڕیزپەڕ بوو لە ئیسلامدا . سەرەتایەك بوو بۆ گۆڕانکاری ڕیشەیی لە سستەمی دەسەلات بەرەو تازەگەری , هەنگاوێکی سەرەتاییش بوو , بۆ ڕزگار بوون لە دەولەتی ئاینی . بوونی دەولەتی مۆدێرنیش هۆکاری پێویستە بۆ گەشەکردنی شار وبەرزبوونەوەی ڕێژەی شارنشینی لە هەر دەسەلات و کارگێڕییەکدا .

پەرلەمانی ناوبراو لە ڕووی پێکهاتەی ئاینی ئەندامانییەوە پێك هاتبوو لە (**74** موسلمان - **44** کریستان - **4** جولەکە) , دەبینین بۆ یەکەمجار لە مێژووی خەلافەتدا , مافی هاوولاتی بوون بە بێ جیاوازی ئاینی تا ڕادەیەکی زۆر دیاریکراو بە فەرمی ناسرا . تەمەنی چاکسازییەکان درێژ نەبوو , دوای **11** مانگ دەرگای پەرلەمان داخرا , کارکردن بە دەستور ڕاوەستێنرا و شوێنەوارەکانی چاکسازییەکان پاکتاو کرا , بەلام پاش **30** سال , دەرگای پەرلەمان بۆ جارێکی دیکە خرایەوە سەر پشت و ژیانی پەرلەمانتاری گەڕایەوە بۆ ولات .

پەرلەمان بە بڕیاری سولتان عەبدولحەمید دامەزرا , هەر بە فەرمانی ئەویش دەرگای داخرا , بە هەمان شێوە لە بەرواری **23 - 7 - 1908** جارێکی دیکە هەر بە فەرمانی خۆی دەرگاکەی کرایە سەر گازی پشت و قۆناغی مەشروتەی دووەم لە مێژووی خەلافەتی عوسمانی دەستی پێکرد . بەم شێوەیە دەبینین نموونەی ئیسلامی عوسمانی لە بەرامبەر نموونەی دەولەتی عەلمانی ئەوروپی هەرەسی هێنا .

خەلافەتی عوسمانی پێش هەرەسی ناوەکەی لە ساڵی 1924دا , لە ناوەڕۆکدا پێش 16ساڵ , ئەگەر زیاتر نەڕۆین و بڵێین 46ساڵ لەو مێژووە هەرەسی شەرعییەتی ئاینی هێنابوو .

((لە سەرەتاوە چاکسازی لە سوپاوە دەستی پێکرد , ئەفسەر و ڕاهێنەرەکان لەسەر دەستی ئەوروپییەکان پەروەردە کران , بە دوای ئەواندا پزیشک و ئەندازیار . هەموو ئەفەندییەکان کە دەگەڕانەوە لاسایی ڕۆژئاوایان دەکردەوە 11 .

تەنانەت ئەو ئەفەندییانە هەندێکیان لە ڕۆژئاوایی ڕۆژئاواییتر دەرەچوون . ئەو گەنجانەی دەنێردران بۆ ئەوروپا , کە دەگەڕانەوە بە ئەقڵ ئەوروپی و بە جەستەش عوسمانی بوون . لەگەڵ خۆیاندا ئەندازیارەکانیان وێنەی شارەکان و نەخشەی باڵەخانەکان و کلتوری شارنشینەکانیان دەهێنایەوە , پزیشکەکانیش دەوای دەردی تاعون و مردنە بە کۆمەڵەکانیان لە گیرفان نا .

پێش ئەو گۆڕانکارییانە لە ساڵی 1839 دا , بە گوێرەی بەیانی کلخانە کۆمەڵێك چاکسازی ئەنجامدرا , بە فەرمانی سوڵتان عەبدوالمەجید , لەو چاکسازییانە ڕێژەی باجی دیاریکرد , سەربازی زۆرە ملێی داسەپاند بەسەر هاووڵاتییان , مانگانەی فەرمانبەرانی دیاریکرد , سستەمی دادوەری چاکسازی کرد , گرنگی بەکەرتی پەروەردە داو لە هۆی خراپی کشت و کاڵ کۆڵییەوە .

((لە ساڵی 1867دا بڕیاری ئەوە درا بێگانەکان دەتوانن زەوییان لە سنوری دەوڵەتی عوسمانی هەبێت 12. ئەمە هەنگاوێکی دیکە بووبۆ ڕاکێشانی سەرمایەگوزاری بێگانە بە نا موسڵمانەکانیشەوە , ئەم بڕیارە لە مێژووی ئیسلامدا تا ئەوکات بێ وێنەی نەبوو .

هەروەها سستەمی یاسایی بۆ بازرگانی لە بار نەبوو ((گومرگ کە دەسەڵاتی عوسمانی سەپاندبووی ڕێگر بوو لە بەردەم گەشەی بازرگانی 13.

بۆ گەشەدان بە ناردەو پاراستنی بەرهەمی ناوخۆیی لە بەرامبەر شمەکی دەرەوە ((لە ساڵی 1861 گومرگی ناردە لە 12٪ وە کەمکرایەوە بۆ 1٪, بەڵام گومرگی هاوردە لە 5٪ بەرز کرایەوە بۆ 8٪, لە ساڵی 1907 کرا بە 11٪ . بەریتانیا ڕێگر بوو لەبەردەم بەرزکردنەوەی گومرگی هاوردە لە بەرژەوەندەی خۆی 14.

ناردە بەرهەم لە لادێ زیاد دەکات , بەڵام هاوردە جوتیار زیاتر گرێ دەدات بە بازاڕەوە . بۆیە ئەم هەنگاوەی عوسمانییەکان بەقازانجی گرێدانی جوتیار بە بازاڕ و گەشەی شار تەواو نەبوو , بەڵکە بووە هۆی زۆربوونی بەرهەمی لادێ و گەشەکردنی کار لە کەرتی کشت و کاڵ و گەشەدان بە لادێکان .

بە هۆی ئەم بڕیارەوە ناردەی عێراق گەشەیکرد ((لە ساڵی 1864–1874 بایی 147000 دینار بوو , لە ساڵی 1912 گەیشتە 2,9 ملیۆن دینار 15 .

ناردەی دانەوێڵە لە 55114 تەن لە ساڵی 1864–1869 , بەرز بووەوە بۆ 935445 تەن لە ساڵی 1912 . خورما لە هەمان ماوەدا لە 71433 تەنەوە بەرز بووەوە بۆ 430293 تەن .

بەڵام بەرهەم ئاژەڵداری لە 64422 تەنەوە بەرز بووەوە بۆ 479243 تەن 16.

بەڵام ئەم بەرز بوونەوەیەی ناردە کاریگەری کردنەوەی کەنداوی سویسیشی لەسەر بوو ((بە دوای ساڵی 1869 دا کە کەنداوی سویسی تێدا کرایەوە , بارستایی کەل و پەلی ڕەوانەکراو لە عێراقەوە بۆ دەرەوە لە نێوان ساڵانی 1864–1871 دا کە گەیشتە 150000دینار , لە سەرەتای جەنگی جیهانی یەکەم گەیشتە 3 ملیۆن دینار . واتە نرخی کەل و پەلی ڕەوانەکراوی عێراق لە ماوەی نزیك 50 ساڵدا 20 جار زیادی کردووە , ئەمە لە کاتێکدا بە درێژایی چەندین ساڵ لە شوێنی خۆی چەقیبوو 17.

چەندە بەرهەم بەرز بووەوە , بەڵام هاوکات کەرەسەی خاوو و بەرهەمی وڵاتانی ژێر دەستە نرخیان لە بازاڕ دابەزی , بۆیە زۆربوونی بەرهەم زۆر کاریگەری لەسەر کۆی داهات دانانا .

((تەنی خورما تەنی لە 8,1 دینارەوە دابەزی بۆ 5,5 دینار 18 .

هاوکات دەوڵەتە ئەوروپییەکان ئەوانەی بەشەڕ بەشی خۆیان لە ئیمپراتۆریای نەخۆش کردەوە , ئەوانی دیکە بەشە چۆرەکی خۆیان لە ڕێگەی بەستنی پەیماننامەوە برد .

بەگوێرەی پەیماننامەی بەرلین , کە لە ساڵی 1878 دا لە نێوان خەلافەت و دەوڵەتی ئەڵمانیا مۆرکرا , دەرگای خەلافەت کرایە سەر پشت بۆ بەرژەوەندییەکانی وڵاتانی بێگانە بە تایبەت ئەڵمانیا , بۆ جوڵەی ئازادانەی سەرمایەکانیان لە سنوری دەسەڵاتی خەلافەت , لقی بانکەکانیان

کردەوە , بەرهەمەکانیان گەیشتە بازاڕەکانی , کەرەسەی خاوی هەرێمەکەیان بۆ کارگاکانیان پێچاپەوە . ئەم هەنگاوە گەشەی بە بازرگانی دا لە ولآت .

ولآتە ئەورویەکان دەچونە هەر ولآتێك , یەکەم کاریان ئەوە بوو , گرنگیان بە باشتر کردن و بەرینکردنەوەی ئەو ژێر خانانە دەدا , بۆ بازرگانی و گواستنەوەی کەرەسەی خاو پێویست بوون , وەك هێڵی شەمەندەفەر , ڕێگاو بان و بەندەرەکان و هۆیەکانی پەیوەندی .

لە عێراقدا بازرگانی لاواز بوو بەهۆی خراپی ڕێگاوبان و سستی بازاڕی ناوخۆییەوە, کە هەژاری و بێکاری هاوولآتیان هۆکارەکەی بوو .

((لە ساڵی 1861کۆمپانیای لنچ بۆ گواستنەوە بەرێگەی دەریا دامەزرا , یەکەم کەشتی لە ئاوی دجلە لە ساڵی 1862ەوە دەست بەکار بوو , دوای دوو ساڵ تەنها دوو کەشتی هەبوو بۆ گواستنەوە , یەکێکیش یەدەك . هەمان ساڵ کۆمپانیای ئامان–عوسمان 2 کەشتی لە نێوان بەغدا و بەصرە خستە گەڕ , دوایی ژمارەیان بووە 5 کەشتی 19 .

هاوکات ساڵی 1864 , بەغدا لە ڕێگەی هێڵی تەلەگرافەوە گرێدرا بە بەصرەوە, هەروەها بەغدا لەگەڵ تاران و هند و ئەستەنبوڵ 20 .

لە ساڵی 1868 فەرمانگای پۆستی هیندی– بەریتانی لە بەغدا و بەصرە کرایەوە 21 .

سەرباری ئەمانە , دامەزراندنی کاسایەتییەکی مۆدێرنخوازی وەك مەدحەت پاشا لە ساڵی 1869 بە والی عێراق , گەشەی دا بەچاکسازییەکان لە عێراق .

مەدحەت پاشا لە ماوەی کورتی دەسەلآتیدا , زۆر کاری گرنگی ڕاپەڕاند لە بواری یاسای زەوی و بەرزکردنەوەی ئاستی بەرهەم , کە گونجاو بێت لەگەڵ کردنەوەی قەناتی سوەیس . ڕێکخستنی گواستنەوەی دەریایی , ڕاکێشانی هێڵی شەمەندەفەر, دابینکردنی ئاسایشی هێڵەکانی گواستنەوە بۆ برەودان بە بازرگانی و جوڵەی سەرمایە , چاککردنی باج بەگوێرەی پێداویستی گەشەی بەرهەمی کشت و کاڵ و بەخێو کردنی ئاژەڵ , زیادکردنی زەوی کشت و کاڵ , کردنەوەی قوتابخانە , دەرکردنی ڕۆژنامە , ئەمانە بەشێك بوون لە دەسکەوتەکانی ماوەی کورتی دەسەلآتدارییەتی مەدحەت پاشا لە عێراقدا .

هەرچەندە ماوەی والییەتییەکەی لە عێراقدا زۆر نەبوو , دوای 2 ساڵ لە بەغدا گواسترایەوە . بەلآم لە ماوەی کورتی دەسەلآتیدا توانی عێراق بە ولآتانی دەوروبەر و ناوەند ببەستێتەوە .

قۆناغێکی نوێ

بینیمان باب عالی (دەروازەی بالآ) لە بەرامبەر سەرمایەی جیهانی بەزی و تەسلیم بە ڕیبا بوو . لە بەرەکانی جەنگیشدا وەزعی لەوە باشتر نەبوو , جەنگ بە دوای جەنگی دەدۆڕاند , یەك بە دوای یەك هەرێمەکانی لێ دەبوەوە و داگیردەکرا و پارچە لە جەستەی دەکرایەوە .

هاوکات چاکسازییە ئابوری یە ناوخۆییەکانی ساڵانی سی و شەستەکان , ئەنجامەکەیان بووە هۆی باشبوونی باری ئابوری ولآت 22 .

ئەو باش بوونەی باری ئابوری بەو ئەندازەیە نەبوو مردوو زیندوبکاتەوە , تەنها ماوەی گیاندانەکەی درێژ دەکردەوە .

گەشە کردنی بازرگانی , گەشەی هۆیەکانی گواستنەوە و پەیوەندی ((بەندەر , هێڵی شەمەندەفەر و تۆڕی ڕێگاوبان و لاسلیکی و تەلەگراف)) کردنەوەی بانکەکان , کاریگەرییان لەسەر گەشەکردنی شار دانا .

وەك ئاماژەمان پێیدا , لە دەیەی حەوتی سەدەی نۆزدەهەمەوە , ناردە بوژایەوە , دانەوێڵەو خورما نێردرا بۆ دەرەوە , گۆڕ درا بە ناردنی بەروبوومی کشت و کاڵی , ئەمەش بووە هۆی گەشەی کشت و کاڵ و ڕەزەکان , هاوکات ناوەندەکانی بازرگانی و بازاڕەکانی شار بوژانەوە .

هەڵگرتنی گومرگی ناوخۆیی لە ساڵی 1861 دا بووە هۆی گەشەی زیاتری بازرگانی لە ولآت 23 .

شار ناوەندی چالاکی بازرگانی یە , لەو هەرێمە جوگرافیایەی کە بەشێکە لێی . چەندە بازرگانی گەشە بکات , ئەوەندە گەشە و نەش و نما دەکات و گەورە دەبێت و پێش دەکەوێت . چەندە بازرگانی بەربلآو بێت , ئەوەندە پێویستی بە هێزی کاری زیاتر و بەرینکردنەوەی بازاڕ و گەشەدان بە کەرتە خزمەتگوزارییەکان دەبێت .

لەگەڵ بەرزبوونەوەی داهاتی تاك , پاشەكەوتی هاووڵاتیان زۆرتر دەبێت . بیناسازی پێش دەكەوێت , خانی و قەسری گەورە و جوان دروست دەكرێت , لەگەڵیدا شار بەرین دەبێتەوە .

بەڵام بارو دۆخی ژیانی هاووڵاتیانی عێراق بە تەواوی پێچەوانەی ئەو هۆو مۆتیڤانە بوو كە پێویستن بۆ گەشەی شار .

((سیستەمی دەرەبەگایەتی وولاتانی ڕۆژهەلات هەر لەسەرەتای پێكهاتنیانەوە سیمای تایبەتی و خسووسی ییەتی خۆیان هەبووەو لە چەند ڕوویەكەوە جیاوازی یان لەگەڵ دەرەبەگایەتی ئەوروپادا بووە , بەڵام لە جەوهەردا هەردووكیان یەك شت بوون , چونكە جەوهەری پەیوەندی بەرهەمهێنانی ئەو سیستەمە لەسەر بناغەی موڵكانەی زەوی بنیات نراوە .

گومان لەوەدا نییە كە دەوڵەتی عوسمانی هەرگیز نەی ویستووە وولاتانی ژێر دەستی خۆی پەرە پێ بدا , بە پێچەوانەوە هەمیشە دانیشتووانی لە ژێر باری چەندین جۆر زوڵمی ئابوری و سیاسی و كۆمەلایەتی دا چەوساندۆتەوە . پێش نەكەوتنی وولات لە ڕووی پیشەسازی یەوە و كەم دەرەتانی بازاڕی ناوخۆو بایەخ نەدان بەو زانست و زانیارییانەی ئەوروپای ڕۆژئاوا بە دەستیان هێنابوو , لەگەڵ چەندین هۆی تری سیاسی دا , كارێكیان كرد گەلانی ژێر دەستەی دەوڵەتی عوسمانی گەشەكردنێكی ڕاستەقینەوە بەخۆیانەوە نەبینن 24 .

بازرگانی ڕۆڵی سەرەكی دەگێرێت لە گۆڕانكارییەكان لە وڵاتانی ڕۆژهەلات , بە پێچەوانەی وڵاتە پێشكەوتووەكان , ئەم ڕۆڵە پیشەسازی پێی هەڵەستێت . لە جیاتی ئەوەی پیشەسازی مامانی لە دایك بوونی چینی كرێكار و كۆمەڵگەی سەرمایەداری و تازەگەری بێت , لە وڵاتانی ژێر دەستە بازرگانی بەو ڕۆڵە پێشەنگی یە هەڵدەستێت .

گەشە كردنی بازرگانی لەهەر وڵاتێك , پێویستی بە هێزی كڕینی باڵا هەیە , هێزی كڕینیش پەیوەستە بە داهاتی تاكەوە . لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانیدا, لە عێراق زەمینەی گەشەكردنی بازرگانی نەبوو , بەهۆی نزمی ئاستی داهاتی تاكەكەسەوە . كەمی هەقدەست هۆكارێكی لە خواربوونی داهاتی تاك بوو .

((لەوكاتەدا ڕۆژانەی كرێكار لە عێراقدا , كەمترین ڕۆژانە بوو لە سەرانسەری ئیمپراتۆری عوسمانلی دا 25)).

ئەگەر كرێكاری عێراقی كەمترین ڕۆژانەی هەبوو بێت , ئەوا هێزی كڕینی تاكی عێراقیش خاوەند هەمان هێز و توانا بووە , چونكە هێزی كڕین ڕەنگدانەوەی گیرفانی هاووڵاتیانە .

((بەر لە هەڵگیرسانی جەنگی یەكەم تێكڕای هێزیكڕین لە لای هاووڵاتی یەكی عێراق لە باشترین حاڵ دا لە سێ یەكی تێكڕای هێزی كڕینی هاووڵاتی یەكی ئیمپراتۆری عوسمانی كەمتر بوو 26 .

بۆیە دەبینین تاكی عێراقی هەژارترین تاكی ژێر دەسەلاتی دەسەڵاتی عوسمانی بووە . بەم هۆیەشەوە بەردەوام لە بەردەم هەڕەشەی نەخۆشی و برسێتی و نەزانیدا بووە . ئەم هەژارییە تا كۆتایی سەردەمی پاشایەتی بەردەوام بووە , تەنانەت لە ساڵی ساڵی 1958 , داهاتی تاك لە لادێ تەنها 25,3 دینار بووە 27 .

لە هەژارییدا , شار و بازاڕ گەشە ناكەن , بەپێچەوانەوە بەردەوام لە پوكانەوەو وێرانیدا دەبن . شار و بازاڕ , بازاڕ و دەوڵەمەندی یەكتری تەواو دەكەن . هەژاری لە عێراق بە ئەندازەیەك بوو , 80٪ دانیشتوانی عێراق كەم خۆراك بوون . گەلێك نەتوانێت پڕ بە سك خواردن بخوات , ناتوانێت بازاڕی مەزن و شاری گەورە بەرهەم بهێنێت , لە ڕاستیشدا هەر پێویستی پێیان نییە . ئەوە توانای گیرفانە قەرەباڵغی وپڕی و قەبارەی بازاڕ دیاری دەكات .

هاوكات نەخۆشی مەلاریا , زەردویی , تیفۆید و دزنتری و كولێرا پرستی لێ بڕیبوون , جار جارە پەلاماری دەدان لە ڕیشەوە دەریانی دەهێنا . بەم هۆیەوە دەبینین تا مێژوویەكی درەنگ , ژمارەی دانیشتووانی عێراق و قەبارەی شارەكانی گەشە ناكەن وەك خۆیان لە شێوەو قەبارەدا دەمێننەوە .

((ساڵی **1900** شارەکانی عێراق گۆڕانی وای بەسەردا نەهات شیاوی سەرنج بێت, وەك چەند سەدە لەوە پێش مایەوە **28**).

پاش داگیر کردنی عێراق لە لایەن ئینگلیزەوە لە ساڵی **1918** , عێراق لە ژێر دەسەڵاتی کۆنەپەرستی عوسمانی ڕزگاری دەبێت , هەرچەندە دەسەڵاتی نوێ هەمان سستەمی ئابوری کۆنی پاراست و بەهەمان شێوەی دەروازەی باڵا بووە هاوپەیمانی ئاغاو دەرەبەگەکان .

بەڵام لە بەرژەوەندی نەخشەکان خۆی , بۆ دابینکردنی بازاڕ و کەرەسەی خاوی هەرزان و گواستنەوەی کەل و پەلە سەربازیەکانی دەستیکرد بە دروستکردنی ڕێگاو بان , لەگەڵ هاتنی بەریتانییەکان دروستکردنی تۆڕی ڕێگاو بان و کەلك وەرگرتن لە شەمەندەفەر لە وڵاتدا گەشەیان کرد , ئەم پێشڤە چوونە بووە هۆی گەشەکردنی شارەکان .
دیارە هەموو ئۆباڵی هەژاری و بێکاری و نزمی هەقدەست لە ئەستۆی عوسمانیەکان نەبوو , بەڵکە بوونی سستەمی زاڵمانەی دەرەبەگایەتی دواکەوتووی خۆماڵی لە هەرێمەکان , کە خەلافەت پارێزگاری لێدەکرد , هۆکارێکی دیکەی ئەو هەژاری و دواکەوتووی یە بوو , پاشان لە سایەی دەسەڵاتی ئینگلیز و پاشایەتی درێژەیان پێی دا . تەنانەت لە سەردەمی پاشایەتی وابەستە بە ئینگلیز زۆر یاساو ڕێسا لە خزمەت بە دەرەبەگەکان دەرچوو ئیمتیازاتی زیاتری پێیان دەدا , بۆ نموونە باجی زەوی لەساڵی **1911** گەیشتە **44,3**٪ کۆی داهاتی ولایەتەکانی عێراق , لە ساڵی **1921** دابەزی بۆ **27,6**٪ , ساڵی **1926** بوو بە **23**٪ , لە ساڵی **1930** دابەزی بۆ **11,7**٪ , ئەمەش بە هۆی کەمکردنەوەی ڕێژەی باجەوە بوو لە بەرژەوەندی ئاغاو خاوەند زەوییەکان **29**.

ئەو گۆڕانکارییانەی پێشتر ئاماژەمان پێیان دا , وایان کرد لە شارەکان دەرفەتی کار زیاتر بێت , ئەمەش زەمینەی ڕەوکردنی جوتیارانی بێکار لە لادێوە بۆ شار خوشکرد .

((سستەمی نیمچە دەرەبەگایەتیش لەو قۆناغەدا هۆیەکی تری تەشەنەکردنی بێکاری بوو . چەوساندنەوەی جووتیاران لەسەر دەستی دەرەبەگ و خاوەن زەوی سەرەك عەشیرەتەکاندا کارێکی کرد , ئاستی گوزەرانی جووتیاران بە ئەندازەیەك هاتە خوارەوە نەیان دەتوانی لە لادێ بمێننەوە . ئەوانە لە سایەی ئەو سستەمەدا , لەبەرهەمی ساڵانەیان ئەوەندەیان بۆ نەدەمایەوە تا وەرزی داهاتوو بیان ژێنێ . ساڵ بەساڵ لە ژێر باری سەلەم و سوودا زیاتر پشتیان دەچەمایەوە . دیارە بەم حاڵەیشەوە نەیان دەتوانی کەلك و سوود لە پیشەسازی نیشتمانی و بەرهەمی پیشەیی خۆ وولاتی وەربگرن و بیان کڕن , پێویستییەکانی ژیانی خۆیانی پێ دابین بکەن **30** .

سوپای ئینگلیز خواردنیان لە جوتیارانی ناوخۆ دەکڕی بۆ سوپاکەیان , ئەم هەنگاوەش گەشەی زیاتری دا بە بازاڕی بەروبوومی کشتو کاڵ , بەمەش ئاغاکان دراوێکی باشییان کۆکردەوە . هەرچەندە پاش قەیرانی ئابوری **1929** ناردە بۆ دەرەوە کەم بووەوە .
هاوکات بە هۆی گەشەی بازرگانی , ناردنی بەروبوومی کشت و کاڵی و ئاژەڵداری (خوری) بۆ دەرەوە , دەست بەسەرداگرتنی زەوی جوتیاران لە لایەن دەرەبەگەکانەوە لە لادێکاندا , دەرەبەگەکان دەوڵەمەند بوون . بەڵام نابێت لە یادمان چێت بەشی زۆری خاوەند زەوییەکان خێزانە دەسەڵاتدارەکانی شار بوون , لە ڕێگەی وەکیلەکانییانەوە زەوییەکانیان بەڕێوە دەبردر , نموونە زەوییەکان بان ساڵەیی کەرکوکە , تورکمانە بەگەکان کەرکووك خاوەندی بوون , دەڵالی خۆیان هەبوو بۆ بەڕێوەبردنی زەوییەکانییان کە کوردی خاوەند نفوزی ناوچەکە بوون .
ئەم خاوەند زەوییانە بەهۆی دەوڵەمەندبوونییانەوە ((قەسری گەورەیان لە شارەکان دروستکرد **31** .
ئەم قەسرانە زۆریان لە دەرەوەی قەڵاو شوراکان دروست دەکران . بە هۆی دەست ڕۆیشتویی خاوەنەکانیان , خەڵك لێیان کۆبونەوە و بە دەوریانا ئاوەدانی پەیدا بوو , بەمەش شارەکان سنورە کۆنەکان ڕابردویی خۆیان بەزاند و گەورە بوونەوە , لەو جوگرافیا دیاریکراوەی هەزاران ساڵ لە ناوی زیندانی ببوون , دەرچوونە دەرەوە .
کۆچی جوتیاران لە دوای سییەکانەوە لە عێراقدا چووە سەر , لە ناوەڕاستی چلەکان تەکانی گەورەی دا , لە کۆتایی پەنجاکان شێوەی ڕەوکردنی بە گەلەی بەخۆوە گرت .

((بە گوێرەی ئاماری ساڵانی 1947 و 1957 ,ژمارەی کۆچکردووان لە لادێوە بۆ شار ساڵانی پێش 1947 گەیشتە نزیك بە 300000 و لە نێوان 1947 بۆ 1957 گەیشتە نزیك بە 450000, بەشی هەر 3 شاری بەغدا و بەصرە و کەرکوك , لەقۆناغی یەکەم 100000 و لە قۆناغی دووەم 160000بوو . زۆربەیان لە گەڕەکەکانی کەناری شار , لە خانووە خراپەکان نیشتەجێ بوون 32 .

دەبینین لەدوای ئەو مێژووەوە , شارەکان بە خێرایی گەورە دەبن , گەڕەکی نوێ لە کەنار شارەکان دروستدەکرێن , تەنانەت لە هەندێك کاتدا , خێڵ و عەشیرەتەکان بە کۆمەڵ لە گەڕەکەکان نیشتەجێ دەبن و بەناو خۆیانەوە ناویان دەنێن , کۆمەڵگەی خێڵایەتی خۆیان دەگوازنەوە ناو شارەکان .

((کۆچ لە لادێوە بۆ شار لەساڵی 1947 ەوە چووە سەر 33).

وەك پێشتر ئاماژەمان پێیدا , زەوتکردنی زەوی لادێکان و دەست بەسەرا گرتنی لە لایەن ئاغاکانەوە , پەیدا بوونی ئامرازەکانی کشتکاری(تراکتۆر و دەڕاسە) بووە هۆی بێکارکردنی جوتیاران و لاواز کردنی دەسەڵاتی ئاغاکان بەسەر جوتیارانەوە . لە بەرامبەردا پەیدا بوونی هەلی کارکردن لە شارەکان , سەرجەمییان هۆکاری ئەم کۆچکردنە بە کۆمەڵەی جوتیارانن لە لادێوە بۆ شار .

((ئاغاکان هۆکارێکی کۆچی جوتیاران بوون34).

لە عێراقدا بەکارهێنانی ئامێر لە کەرتی کشت و کاڵ لە ماوەی 10 ساڵدا بەم شێوەیە گەشەیکرد , هەرچەندە ئەم ژمارانە زۆر بچوکن لە چاو گەشەکردن لە دەیەکانی حەفتاو هەشتاکان .

الماكنة او الاداة الحديثة	1948	1958
الساحبة (بالاطارات)	165	1328
-----(بسلاسل)	213	1376
حاصدة اوتوماتيكية	47	759
----تسحب بالسحابة	47	143
---تسحب بالخيل	9	656
دراسة	19	49
باذرة	23	114
محراث قلاب	282	1452
محراث قرصي	42	474
خرماشات	116	950
ناقلات(تريلر)	12	201
مرازات	-	54
معدلات(كريدر)	-	120
بلدوزر	-	34
مضخة على نهر	-	5444
----بئر	--	514 (35).

هەرچی تراکتۆرە , کە بە بڕ بڕە پشتی کشت و کاڵ دادەنرێت , لە ڕابردوودا جووتکردن زۆرترین هێزی کاری لادێی هەڵدەلووشی , بەم شێوە بەکارهێنانی گەشەیکرد .

ساڵ	ژمارەی تراکتۆر
1950	612

1951	662
1952	439
1953	000
1954	469
1955	1715
1956	2096
1957	2188
1958	2188 (36).

ساڵی **1927** دەوڵەت هانی خاوەند زەوییەکانی دا بۆ کڕینی ترۆمپای ئاو . لە ساڵی **1927** لە عێراقدا **1083** ترۆمپا هەبوو , لە **1929** گەیشتە **2047** .**37**

بەڵام کوردستان لە دواوەی ناوچەکانی عێراقەوە بوو لە بەکارهێنانی ترۆمپا .

لە ساڵی **1934** دا ژمارەی ترۆمپاکان گەیشتە **2150**, لەوانە **18**یان لە موصلّ , هەولێر هیچ , سلێمانی **1** , کەرکوک **2** , بەغدا **870** و کوت **362** **38** .

هەرچەندە بەکارهێنانی ئامێری کشت و کاڵی لە عێراقدا لە کۆدا گەشەی وای نەکرد هەستپێکراو بێت ((لە ساڵانی **1958-1959** لە کۆی **89711** کێڵگەی کشت و کاڵی تەنها **3965**کێڵگە ئامێری کشت و کاڵی بەکار هێناوە , کە دەیکردە تنها **3**٪ , لە بەرامبەردا **60**٪ی کەڵگی لە ئاژەڵ و **37**٪ مرۆڤ کارەکانی ئەنجام دەدا **39** .

ئەگەر دەستبەسەرداگرتنی زەوی جوتیاران لە لایەن ئاغاکانەوە و بەکار هێنانی کەل و پەلی بەرهەم هێنەری کشت و کاڵی مۆدێرن هۆکارێك بێت بۆ بێکاریی جوتیاران . ئەوا گوێ پێنەدان بە زەوییەکان و بەکار نەهێنانی لە لایەن ئاغاکانەوە , هۆکارێکی دیکەی بێکارکردنی جوتیاران بوو , دەبینین لە سەروبەندی شۆڕشی **14** گەلاوێژدا زیاتر لە **35**٪ زەوی عێراق بەکارنەهێنراوە .

لە **60** ملیۆن خاکی بە پیت ئامادە بۆ کشت و کاڵ تەنها **22** ملیۆن دەچێنرا **40**).

عێراقی پێش **14-7-1958** , یەکێك بوو لەو وڵاتانەی, لە ئاستی جیهاندا زاڵمانەترین سستەمی خاوەنداریەتی زەوی تێدا پەیرەو دەکرا . ئاستی خاوەنداریەتی دەرەبەگایانەی زەوی لە عێراقدا , تەنانەت وڵاتانی ئەمەریکای لاتینیشی تێپەڕاند , کە لە جیهاندا بێوەنەن , **64**٪ ی زەوی بەدەستیانەوە بوو , بەڵام لە عێراق گەیشتە **69,29**٪ **41**.

1٪ عێراقییەکان زەوییان بەرکەتبوو وەك حنا بەتاتۆ باسی دەکات , مەلاکەکان نزیك **55,1**٪ زەوی وڵات بە دەستیانەوە بوو . لەوانە **7** مەلاکی گەورە کە زیاتر لە **100000** دۆنم زەوییان هەبوو **42** .

بەڵام لە ڕاستیدا ژمارەکە لەوەش زیاترەو جیاوازییەکە لەوە فراوانترە و سستەمەکە لەوە زاڵمانەتربوو وەك بەڕێزی ئاماژەی پێ داوە , **16** دەرەبەگ لەو ژمارەیە زیاتر زەوییان هەبووە لەو ژمارەیە , ناویاندا بەگەکانی جاف زیاتر لە نیو ملیۆن و سەرۆك خێڵەکانی ڕەبیعەو شەمەر نزیك بە نیو ملیۆن زەوییان هەبووە **43**.

لە کۆی **48** لە دەرەبەگە هەرە گەورەکان عێراق , کە **16,8**٪ زەوی کشت و کاڵی وڵات بە دەستیانەوە بوو , سەرۆکی کاکەیی بە پلەی هەشتەم و تاڵەبانییەکان **10**یەم و بابانییەکان **18**یەم و سەید ئەحمەدی خانەقا **37**هەمین بوون **44** . خاوەند زەوییە دەوڵەمەندەکان , ئەوانەی هەریەکەیان زاتر لە **500** دۆنم زەوییان هەبوو , ژمارەیان **7228**کەس بوو , , ڕێژەیان بۆ کۆی گشتی خاوەندارانی زەوی دەگەیشتە **2,85**٪ ,بەڵام ڕوپێوی ئەو زەویانەی بە دەستیانەوە بوو دەگەیشتە **22283136** دۆنم , کە دەیکردە **69,29**٪ زەوی کشت و کاڵی وڵات , بە شێوەی گشتی لە کۆدا هەر یەکەیان **3082,89** دۆنم زەوی بەر دەکەوت **45**.

بەڵام ئەوانەی لە نێوان **10-500** دۆنم زەوییان هەبوو, کۆی گشتی **29,63**٪ زەوی وڵات بە دەستییانەوە بوو , ژمارەیان **132441** خاوەند زەوی بوو **46** .

بێکاری بە تێپەڕ بوونی کات لە گەشەی بەردەوامدا بوو لە لادێکان , لەگەڵ بەرزبوونەوەی ژمارەی دانیشتووان و گەشەکردنی بەکارهێنانی ئامێری کشت و کاڵی , ئەویش بەرز دەبووەوە((ژمارەی ئەوانەی توانای کاریان هەبوو لە عێراق لە ساڵی 1947 , لە 1399000 ەوە , بەرز بووەوە بۆ 1814000 لە ساڵی 1957 . ژمارەی کرێکاران لە لادێ لە 748000 ەوە بەرز بووەوە بۆ 852000 . ژمارەی بێکاران لە 651000 ەوە بەرز بووەوە بۆ 962000 , بە گەشەی ساڵانەی 31100 بێکار لە ساڵێکدا 47 . بەم شێوەیە دەبینین لە ماوەی ئەو 10 ساڵەدا , 104 هەزار کار زیادیکردووە , لە بەرامبەردا بێکاری 311هەزار چۆتە سەر .

((بە گوێرەی ئاماری ساڵی 1957 , ژمارەی دانیشتووانی لادێ گەیشتە 3853517 , لەوانە تەنها 852000 کاریان دەکرد , ژمارەی بێکاران گەیشتە962000 . واتە بێکاری زیاتر لە نیوەی هێزی کار بوو 48 .

ئەو خەڵکەی لەبەر بێکاری و برسێتی و چەوساندنەوەی ئاغاکان کۆچیان بۆ شار دەکرد , لە گەڕەکە هەژارنشینەکان کەنار شارەکان لەو پەڕی مەرگەساتدا درێژەیان بە ژیان دەدا , دەبینین خانوی قوڕو کۆلێتی هەژاران لە دوای ئەو مێژووەوە لە گەڕەکەکانی قەراغ پەیدا دەبێت .

((یەکێك لەکێشەکانی کۆچ لە عێراق بۆ شارە گەورەکانی وەك بەغدا و بەصرە و کەرکوك ئەوەبوو , ژمارەیەکی زۆری دانیشتوانی لادێ کۆچیان بۆی کردووە , لە گەڕەکە هەژارنشینەکانی کەنار شارەکان لە ئاستێکی زۆر لە خوار دەژێن 49.

ژمارەی مۆڵەتی ڕێپێدراو بۆ دروستکردنی خانوو ڕۆژ بە ڕۆژ دەچێتە سەر , بە تایبەت لە پەنجاکان بە دواوە , شار لە کۆمەڵە گەڕەکی قەتیس ماوی ناو شوار و قەڵا نامێنێتەوە , لە دەرەوەی شوێنە تەقلیدییەکانی پێش سەدەی 16 و 17 گەشەدەکات , قورسایی شار دەکەوێتە بەشە نوێکەی . هەرچەندە کۆچکردووان زیاتر لە ژوری کرێدا دەژیان , نەك خانوی سەربەخۆ , بەهۆی ئەوەی لەبەر هەژاری توانای خانوو دروستکردنیان نەبوو . هەروەها شۆڕشی 1958 ئەو فەزا سیاسییەی دروستیکرد , زەمینەی دروستکردنی گەڕەکی هەژارنشینی وەك سەورە لە بەغدا و کۆماری لە کەرکوك و ...... بۆ هەژاران خولقاند , هەروەها هەموو ئەو یاسایانەی ڕێگربوون لەبەردەم کۆچی جوتیاران بەدوای شۆڕشی 14 گەلاوێژ شەرعییەتیان نەما .

لە ساڵانی 1949 بۆ 1952 , دەبینین ساڵانە ژمارەی داواکردنی ڕێگە پێدان بە دروستکردنی خانوو دەچێتە سەر .

ساڵ	1949	1950	1951	1952
عێراق	3347	2950	2956	4343(50).

هاوکات هەندێك شار بەهۆی گرنگی پێگەی ئابوری , ئاینی , جوگرافیا , کارگێڕییەکەیەوە دەکەوێتە بەر هێرشی شاڵاوی کۆچکردنی هاووڵاتییان , لە شارەکانی دیکە زیاتر کۆچ دەکرێت بۆی . بۆیە دەبینین هەموو شارەکان بە یەك ئەندازە گەورە نابن .

((لە نێوان ساڵانی 1958–1966 دا شارەکانی بەغدا , بەصرە,کەربەلا, کەرکوك ژمارەی هاتووەکان بۆی زیاتر بوو لە ڕۆیشتوەکان لێوەی , 80956 و 9439 و 4421 و 965 کەسیان زیاتر بووە 51.

مەبەست لە هاتووەکان ئەو کەسانە دەگرێتەوە لە دەرەوەی لیواکەوە کۆچییان کردووە بۆ شارەکە , نەك لە لادێکانی خودی شارەکەوە بۆ سەنتەر .

هەژاری عێراقیەکان , شاڵاوی نەخۆشیەکان , ئاستی بەرزی بێکاری و کەمی کرێ , لە خوار بوونی هێزی شت پێ کڕین و سستەمی خاوەندارییەتی زاڵمانەی زەوی , شەڕ و ئابلوقە , هێرشی خێڵەکان بۆسەر یەکتر , ڕێگری بوون لەبەردەم نیشتەجێ بوون لە شارەکان . هەروەها بۆ ڕێگە گرتن لە کۆچی جوتیاران , لە بەرژەوەندی دەرەبەگەکان لە ساڵی 1933 بڕیاری ئاستی دیاریکراو بۆ کۆچی جوتیاران بۆ شار دەرچوو , بە گوێرەی بڕیاری ماف و ئەرکی کشتیاری ساڵی 1933 52 .

بۆیە دەبینین لە عێراقدا تا ئەم چەند دەیەی دواین شاری گەورە نابینین ((لە عێراق تەنها 20 شار ژمارەی دانیشتوانی لە 10000 زیاتر هەبوو , لەوانە تەنها 4 شارییان شاری پیشەسازی بوون , ئەوانەش بەغدا و بەصرە و موصل و کەرکوك بوون 53 .

هۆکارێکی دیکەی گەورە بوونەوەی شارەکان , زۆربوونی ژمارەی خودی دانیشتووانە . لێرەدا نابێت ئەوە لە یاد بکەین , لە وڵاتانی پەرەستێن بە گشتی وە عێراق بە تایبەتی ڕێژەی منداڵ بوون لە لادێ بەرزترە لە شار , بۆیە زۆر بوونی ژمارەی دانیشتووانی شارەکان بە

تەنها نابێتە هۆی بەرز بوونەوەی ڕێژەی شارنشینی , تەنانەت زۆربوونەکە بە قازانجی ناشکێتەوە , بەڵام زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانی شارنشینی دەبێتە هۆی زۆربوونی ژمارەی شارنشینان و گەورە بوونەوەی شارەکان .

دانیشتوانی عێراق لە ساڵی 1918 , 2307692 کەس بوو , لە ساڵی 1947 گەیشتە 4800000 و لە ساڵی 1957 بووە 62766000 . 54

بە پێی باش بوون باری ئابوری هاوڵاتیان و پێشکەوتنی کەرتی تەندروستی , ڕێژەی گەشەی ژمارەی دانیشتووان دەچێتە سەر . هەرچەندە کەرتی تەندروستی لە عێراق بە ئێستاشەوە بەو ئەندازەیە نەبووە ئیرەیی پێ بخوازین ((کەرکوک لە ساڵانی 1951 و 1952 تەنها 5 نەخۆشخانی تێدابوو لە کۆی 83 لە 1951 و 89 لە 1952 لە هەموو عێراقدا. 55))لە هەموو عێراقدا , ساڵی 1958 تەنها 1000 دکتۆر هەبوو 56 .

بە گەشەکردنی کەرتی تەندروستی , مردن کەمبووەوە , تەمەن چووە سەر , بەمەش ڕێژەی گەشەکردنی دانیشتووان چووەسەر ((ڕێژەی گەشەی دانیشتوان لە نێوان ساڵانی 1860–1890 , بە ڕێژەی ساڵانەی 1,26٪ بوو ,لە ساڵانی 1947–1957 بە ڕێژەی ساڵانەی 2,8٪ بووە , لە ساڵانی 1958–1965 بەڕێژەی 3,13٪ بووە 57 .

وەك دەبینین , ڕێژەی زۆربوونی دانیشتووان لە پێشبڕکێدایە لەگەڵ تێپەڕ بوونی کات . نابێت ئەوە لە یاد بکەین , جگە لە باری ئابوری و تەندروستی , کلتوریش ڕۆڵی خۆی لەم بوارەدا دەگێرێت .

بە داهاتی بەرزی تاك و تەندروستی باشی هاوولاتییان بێت , دەبوایە ڕێژەی زۆربوونی دانیشتووان لە وڵاتێکی وەك ئەڵمان چەند بەرامبەری هیندستان بوایە , بەڵام پێچەوانەکەی ڕاستە , لێرەدا کلتوور و ویستی خەڵکەکە ڕۆڵ دەگێڕن . لە شارێکی وەك کەرکوکیشدا دەبینین کوردەکان لە ئاشوری و کلدان و تورکمان زیاتر گەشە دەکەن , بەهۆی کلتوری حەزکردن لە منداڵی زۆری کوردەوە , کە بۆخۆی کلتورێکی لادێیانەیە . هەر ئەمەشە مەترسی بۆ تورکەکانی تورکیا دروست کردووە , لە ئایندەدا ببن بە کەمایەتی , لەو وڵاتەی بە ناویانەوە ناو نراوە .

لەم خشتەیەی خوارەوە , سەرنج بدەن , لە دوو قۆناغدا , گەشەی دانیشتووانی عێراق زیاتر لە ماوەکانی دیکە دەچێتە سەر . دوای شۆڕشی 14–7–1958 و بەیانی 11ی ئازاری 1970 و بە خۆماڵی کردنی نەوت لە ساڵی 1972 , کە ئەنجامی ئەو ڕوداوانە بە ئاشتی و بەرزبوونەوەی داهاتی تاك گەیشتوونە .

ساڵ	پارێزگا(گەشەی دانیشتوان)	عێراق
1947–24	٪7,7	٪2,4
1957–47	٪3,6	٪3,2
1965–57	٪2,7	٪3,8
1970–65	٪2	٪2,4
1977–70	٪0,7–	٪4,3
1987–77	٪2,1	٪3,6(58).

هۆکارێکی دیکەی گەشەکردنی شار , پێشکەوتنی باری ئابورییە , کە پێشکەوتنی پیشەسازی و گەشەکردنی بازرگانی , ئەکتیف بوونی کەرتی خزمەتگوزاریی دیاری دەکەن . هەرچەندە عێراق بازاڕی پشەسازی بێگانە بوو , بۆیە کار لە شاردا بە سانایی پەیدا نابوو تا بێکارانی لادێ کۆچی بۆ بکەن , ئەمە بۆخۆی کێشەیەکی گەورە بوو .

تا ساڵی 1958 کەرتی کشت و کاڵ نزیك بە چارەکی بەرهەمی نەتەوەیی وڵاتی بەرهەم دەهێنا , چارەکیەکەی دیکەش بۆ نەوت بوو .

((داهاتی نەتەوەیی وڵات 362,2 ملیۆن دینار بوو , لەوە 89,2 ملیۆن دینار بەشی کەرتی کشت و کاڵی بوو 59 .
((ساڵی 1958 ناردەی نەوتی عێراق 90 ملیۆن دینار بوو60 .
بەرزبوونەوەی بەرهەمی نەوت پێویستی بەهێزی کاری زیاترە ((ساڵی 1933 ژمارەی کرێکارانی کۆمپانیای نەوتی عێراقی گەیشتە 6000 پاشان لە ساڵی 1947دا بوو بە 14000 61 .

هەرچەندە لە سەرەتاوە ئینگلیزەکان کەڵکیان لە کرێکاری بێگانە وەرەگرت , بەڵام تا سەر نەیتوانی درێژە بەم سیاسەتەی بدات , بەهۆی داخوازی خەڵك و سەرهەڵدانی بزاوتی مەدەنی و ناڕەزایەتی کرێکاری و جەماوەری و گەشەی بزاڤی چەپ لە عێراقدا ((لە سەرەتاوە ڕێژەی کرێکارانی عێراقی زۆر کەم بوون , لە نەوتخانە 10٪ و ئێسگەی پاڵاوتن 6٪ و ئێسگەی بارکردن 12٪ بوو 62 . بە گەشەکردنی داهاتی وڵات بەهۆی ناردەی نەوتەوە , توانای ئابوری دەوڵەت تا ڕادەیەك چووە سەر , بەمەش بزاوتی ئاوەدان کردنەوەی گەشەیکرد . لە قۆناغی گواستنەوە لە دەوڵەتی کۆنەوە بۆ دەوڵەتی مودێرن پێویستی بە پڕ کردنەوەی ئەو دەزگایانە هەبوو لە سستەمی کۆندا نەبوون , یاخود بە گوێرەی پێداویستی گەشەی دەزگاکانی دەوڵەت و گەورەبوونەوەی شار نەبوون , وەك قوتابخانەی سکوڵار , نەخۆشخانە , کتێبخانە , بانك , دادگا , باخچە , دایانگا , پارێزگا , پۆلیس , ئاسایش , شارەوانی , کارەبا , بەرق , ڕادیۆ , پرد , ڕێگاوبان .... ئەمانە هەموو دروستکران .

هەرچەندە داهاتی نەوت هەمووی بۆ دەوڵەتی عێراق نەبوو , بەڵکە بەشی شێری کۆمپانیا مۆنۆپۆڵەکان بۆ خۆیان دەیان برد و تاڵانییان دەکرد . بۆیە کاریگەری زۆری لەسەر داهاتی تاك و پێشکەوتنی وڵات دانانا ((داهاتی نەوت بۆ کۆمپانیا پاوان خوازەکان دەچوو , ئابوری پێش نەکەوت و داهاتی تاك ناچووە سەر 63.
ناردەی نەوت لە ساڵی 1948ەوە بۆ ساڵی 1958بەم شێوەیە گەشەی کردووە .

ساڵ	بەهای هەناردراو
1948	2,130
1949	3,119
1950	6,674
1951	15,113
1952	33,112
1953	51,258
1954	57,711
1955	73,742
1956	68,858
1957	48,920
1958	79,887 (64).

دەبینین لە ساڵی 1952 ەوە ناردەی نەوت تەکانی گەورە دەدا (بە تایبەت دوای ئەو ڕێککەوتننامەیەی لە ساڵی 1952 لەگەڵ کۆمپانیای نەوت مۆرکرا لە سەر زیادکردنی وەبەرهێنانی نەوت 65 .

هاوكات كەرتی پیشەسازیش بەشێوەی گشتی لە عێراقدا تا ڕادەیەك گەشەی بەرچاوی كرد , لە پیشەسازی بەرهەم هێنانی شمەكی سەرەتاییەوە , پێی نایە ناو بەرهەم هێنانی پێداویستییە بەكاربرییەكانی تاك , وەك بەرهەم هێنانی قوماش , ڕۆن , شەربەت , جگەرە , سابون , تایت , ... و ...هتد .

بەرینبوونەوەو گەشەكردنی پیشەسازی , بەكارخستنی زیاتری هێزی كار و گەورە بوونی شار لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت . لە پوختەی ئاماری پیشەسازی عێراق , بەگوێرەی لیواكان , لە ساڵی **1954**دا دەردەكەوێت , كەركوك **1328** پرۆژەی پیشەسازی تێدا بووە , **3527** كرێكار كاریان تێدا كردووە , **172000** دینار كرێی ساڵانەی كرێكاران بووە , داهاتی گشتییان **2,086,000** دینار بووە . لە سەرجەم عێراق **22460** پرۆژەی پیشەسازی هەبووە , **90291** كرێكار كاریان تێیدا كردووە , داهاتی گشتییان **39,198,000** دینار بووە . شاری بەغدا بەشی شێری لەو پرۆژانە بەركەوتووە , ژمارەی پرۆژەكانی **4706** و ژمارەی كرێكارەكانی **32594** بووە . لەو كاتەدا دهۆك سەر بە لیوای موصلّ بووە , سلێمانی **804** پرۆژە و هەولێر **1464** پرۆژەی پیشەسازییان تێدا بووە . لە شاری هەولێر **2152** كرێكار و سلێمانی **1774** كرێكار كاریان لەو پرۆژانە كردووە . كۆی كرێ لە هەولێر **51000** دینار و لە سلێمانی **47000** دینار بووە **66**.

هەرچەندە بەشی زۆری هێزی كاری عێراقی لە كەرتی كشت و كاڵ كاریان دەكرد , بەڵام وردە وردە ئەم زۆرایەتی یە بەقازانجی كەرتەكانی دیكە(پیشەسازی و خزمەتگوزاری) دەپوكێتەوە.

((**1,400,000** كەس لە هێزی كاری عێراقی لە كەرتی كشت و كاڵ بە جێگیری كارییان دەكرد, كە دەیكردە **70**٪ ی كۆی هێزی كاری عێراقی . جوتیارانی گەرۆك **160000** كەس , ڕێژەیان لە كۆی گشت هێزی كاری عێراقی ی دەیكردە **8**٪ , **2**٪ ی هێزی كار لە بەشەكانی دیكەی كەرتی كشت و كاڵ كاریان دەكرد , كۆی گشتی كشتكاران دەیكردە **1610000** , كە **80**٪ ی هێزی كاری عێراقی پێك دەهێنا . پیشەسازی و گواستنەوە و نەوت سەرجەمییان **185000** كرێكار كارییان تێدا دەكرد , كە دەیكردە **9**٪ ی هێزی كاری عێراقی , كەرتی خزمەتگوزاری **215000** كرێكار كاری تێدا دەكرد , كە دەیكردە **11**٪ ی هێزی كاری عێراقی , كۆی گشتی هێزی كار لە عێراقدا **2010000** بوو **67**.

پیشەسازییەكانی چیمەنتۆ , شخاتە , خۆشەی پێست , سابون , ڕۆن , خورما , لەو كاتەدا (دەیەی دووەمی پەنجاكان) لە عێراقدا بونییان هەبوو , لە دوای پیشەسازی نەوت , سەرەكیترین كەرتی پیشەسازی وڵات بوون .

((**7** جۆر پیشەسازی عێراق , ڕستن و چنین , نەوت , چیمەنتۆ , بیرە , كهول , ڕۆنی ڕوەك , پێست , لە ساڵی **1949-1950** دا , سەرمایەی گشتییان بایی **4,914,000** دینار بووە , كۆی بەرهەمیان بایی **1,555,248** دینار بووە , لەو **7** كەرتە **2626** كرێكار كارییان تێیدا كردووە , كرێی گشتییان بایی **333692** دینار بووە **68** .

((میری بۆ چاك كردنی ئابوری لە ساڵی **1950** هەڵسا بە دروست كردنی ئەنجومەنی ئاوەدان كردنەوە **69** .

هاوكات كەرتی پەروەردە و ڕاهێنان لە وڵاتدا گەشەیان كرد , خوێندنی سكۆلار كاری لەسەر پێشكەوتنی سستەمی پەروەردە دانا . زاڵ بوونی سستەمی خوێندنی سكۆلار , كردنەوەی زانكۆكان , وەبەرهێنانی ئەندازیار و پزیشك و دەرچووانی ڕشتە زانستیی و مرۆییەكان , كاری لەسەر ئامادە كردنی كادیری زانستی و گەشەدان بە چینی ناوەند دانا .

((ساڵی **1921-1922** ژمارەی قوتابیانی كۆلێژەكان لە هەموو عێراق تەنها **99** قوتابی بوو , لە ساڵانی **1940-1941** بەرز بوەوە بۆ **1218** قوتابی , لە ساڵی **1958-1959** گەیشتە **8566** قوتابی .

هەتا ساڵی **1917** تەنها كۆلێژی یاسا لە عێراقدا بوونی هەبوو , كە لە ساڵی **1907** كرابوەوە . خانەی باڵای مامۆستایان لە ساڵی **1923** و كۆلێژی پزیشكی لە ساڵی **1925**و كۆلێژی دەرمانسازی لە ساڵی **1936** كرانەوە .

لە **26-3-29-1917** یەكەم تاقی كردنەوەی بەكەلۆریا لە عێراقدا ئەنجامدرا , لە ساڵانی **1919-1920** یەكەم قوتابخانەی دوا ناوەندی لە بەغدا كرایەوە , لە **19-1-1920** یەكەم قوتابخانەی كچان لە بەغدا كرایەوە **70** .

كردنەوەی قوتابخانە , گەشەكردنی خوێندنی سكۆلار , نەش و نماكردنی چینی ناوەند لە عێراقدا , زەمینەی مرۆیی گەشەی شار و ئابورییان لەگەڵ خۆیاندا هێنا .

نەخوێندەواری دەردێکی کوشندە بوو , خەڵکی عێراق بەدەستیەوە دەتلایەوە ((بەگوێرەی ئاماری 19-10-1947 لە عێراقدا , لە کۆی 4816185 دانیشتوانی وڵات , 3319469 یان نەخوێندەوار بوون [71] . واتە زیاتر لە 70٪ ی دانیشتوانی عێراق نەخوێندەوار بوون .

بە دوای ئەم هەموو گۆڕانکارییانە , شارەکان چ لە قەبارە , یان ژمارەی دانیشتووان , یاخود زۆر بوونی دام و دەزگا کارگێڕییەکان , گەشەیان کرد و بەرین بوونەوە .

با دوو شاری هەرە گەورەی عێراق کە بەغدا و بەصرەیە بە نموونە وەرگرین , بۆ گۆڕانییان بە گوێرەی ژمارەی دانیشتوان , هەرچەندە لەو بڕگە زەمەنیە بە یەك ئاراستە گەشەیان نەکردووە .

ئەمەی خوارەوە قەبلاندنی ژمارەی دانیشتوانیانە , لە ماوەی 7 بۆ 8 دەیەی سەدەی 19 .

ساڵ	ژمارەی دانیشتوانی شاری بەغدا
1830	20000
1831	30000
1850	36000
1900	100000

ساڵ	ژمارەی دانیشتوانی شاری –بەسرە
	80000
	60000
	65000
1899	40000 (72).

هەرچی دانیشتووانی عێراقە لە ماوەی سەدەیەکدا . لە ڕووی ژمارە و ڕێژەی شارنشینی , بەم شێوەیەی خوارەوە گەشەی کردووە . نابێت ئەوەش لە یاد بکەین تا ساڵی 1947 , ئامارگیری مۆدێرن لە عێراقدا نەکراوە , بۆیە ئەو ئامارانەی کراون ناتوانن ژمارەی ڕاستمان بدەنێ و جێی متمانەو باوەڕ نیین .

ساڵ	دانیشتوانی ع	ژ دانیشتوانی شار	ڕێژەی
1867	1,280000	310	٪24
1890	1826000	430	٪25
1905	2,250000	533	٪24
1930	3288000	808	٪25
1947	4,816000	1,864	٪38
1957	6,495000	2,453	٪39
1965	8,262	3,647	%44 (73).

وەك لە خشتەكەدا دەركەوتووە , دەبینین لە نێوان سالآنی 1867 بۆ 1930 , واتە بۆ زیاتر لە حەوت دەیە , ڕێژەی شارنشینی لە عێراقدا لە شوێن خۆی چەقیووە , بەلآم لە دوای ئەو مێژووەوە , ئەو ڕێژەیە لە ساڵی 1930ەوە بۆ ساڵی 1947 , واتە لە ماوەی 17 ساڵدا , بە ڕێژەی 14٪ دەچێتە سەر .

لەم مێژووەوە قۆناغی گەشەی لەسەرخۆو , چەق بەستن لە ژیانی لادێی كۆتایی پێ دێت , هاوكێشەكە گۆڕانی كودەتایی بەسەردا دێت لە بەرژەوەندی شارنشینی . بەلآم لەو سەروبەندەدا هێشتا عێراق بەشێوەی گشتی ولآتی لادێنشینی بوو , شارییەكان كەمایەتی بوون . تەنانەت ئەوانەی لە شاریشدا دەژیان بە تەواوی لە لادێ دانەبڕابوون , جەستە لە شار و سەر لە لادێ .

((لە ساڵی 1957دا نزیك بە 75٪ ی دانیشتوانی عێراق جوتیار بوون , دەرەبەگەكان زیاتر لە 75٪ زەوی ولآتیان بەدەستەوە بوو . هەرچی كرێكارانە لە ساڵی 1957 ژمارەیان نیو ملیۆن بوو 74 .

گەشە كردنی شارنشینی بەهەمان گوڕو تین لە دەیان ساڵی دوای 1947 بەردەوام دەبێت . تەنانەت ڕێژەی گەشەكردنی شارنشینی لە عێراق بە دوو ئەندازەی ولآتێكی وەك میسر دەچێتە پێش .

لە نێوان سالآنی 1947 بۆ 1977 شارنشینی لە عێراق بەرێژەی 250٪ گەشەی كردووە .

گەشەی شارنشینی لە عێراق سالآنە 6٪ بووە , ئەم ژمارەیەش وەك ئاماژەمان پێیدا , هاوتایە بە دووجار گەشەكردنی شارنشینی لە ولآتێكی وەك میسر .

ساڵ	ڕێژەی شارنشینی
1947	26٪
1957	35٪
1965	50٪
1977	64٪ (75).

هەرچەندە ئەو ئامارانەی كەلكیان لێ وەردەگرین بۆ پالپشتیكردن لە بۆچونەكانمان , جیاوازی لە نێوانییان هەیە:-

ساڵ	ڕێژەی بە شاربوون لە عێراق
1957	38,3 ٪
1970	57٪
	63,7٪
1987	70,2٪ (76).

ئەم ئامارەی كە لە خوارەوە دەیبینن , ڕێژەی دانیشتووانی لادێ یە لە عێراق و كەركوك لە ماوەی 4 دەیەدا , لە ساڵی 1947 ەوە بۆ 1987. وەك دەیبینین , تا سالآنی 1965 گۆڕانكاری یەكان لە كەركوك شان بە شان و نزیك بە عێراق دەچێتە پێشەوە , بەلآم لە دوای ئەو مێژووەوە پەرەگرتنە سیاسیەكان وێنای نەخشەی شار بوون و لادێی بوون دیاری دەكەن لە شاری كەركوك , نەك گۆڕانكاریی سروشتیی شارنشینی .

ساڵ	پارێزگای کەرکوک	عێراق
1947	٪67,2	٪66,4
1957	٪60,7	٪61,0
1965	٪51,1	٪48,9
1970	٪49,2	٪43,0
1987	٪24,6	29,8%(77).

((ڕێژەی شارنشینی عێراق لە ساڵی **1995** گەیشتە ڕێژەی **74,6**٪ , واتە **15,2** ملیۆن هاووڵاتی لە شارەکان دەژیان . لە ساڵی **1990** بۆ ساڵی **1995** ڕێژەی گەشەکردنی شارنشینی ساڵانە **4**٪ بوو **78.**

بەم شێوەیە دەبینین زەمینە مادی و مرۆییەکانی گەشەی بەشاربوون لە عێراقدا , لە سەدەکانی **19** و **20** لە هەموو بوارەکاندا سەرهەڵدەدن , بە تایبەت لە ناوەڕاستی سەدەی **20** دا . لە کۆتاییدا گۆڕان بە قازانجی شار یەکلا دەبێتەوە و هاوکێشەکە بەلایدا دەشکێتەوە , لە ناوەڕاستی نەوەدەکان ڕێژەی شار بوون لە عێراق دەگاتە نزیک بە **75**٪.

بەم پێیە بێت , جوتیارانی دەوروبەری کەرکوکیش, بۆ ڕزگاربوون لە بێکاری , مافی خۆیان بووە بەشێك بن لەو گۆڕانکاری و بەکۆمەڵ ڕەوکردنە بەرەو ناوەندی شار(کەرکوك) .

سەرچاوەکان:-

1-جغرافيا المدن - د. كايد عثمان - دار وائل للنشر - ص109.
2-عطاللة مهاجراني – يا كتاب الدستور العراقي –هذه تجربتنا في ايران – شرق اوسط-12-8-2005 .
3-تاريخ العالم –السيرجون.ا.هامرتن-المجلد الرابع مكتبة النهظة المصرية –ص8,9.

4-(جغرافيا المدن - د.كايد عثمان - دار وائل للنشر - ص109).
5-(المدينة والحياة المدنية - جزء 2 - ص 286).

6-ل لوتسكي-تاريخ الاقطار العربية الحديث-دارالتقدم موسكو- ص169.

7-الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986 –ص43.

8-العراق الحديث - في سنة 1900 - 1950 تاريخ سياسي - اجتماعي - اقتصادي - ص41.
9-المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص46.
10- **(لوتسكي-تاريخ الاقطار العربية الحديث- دارالتقدم موسكو-ص27).**
11- المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص41.
12- (الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986 ص 46).
13- هەمان سەرچاوە لاپەڕە **40.**
14-------------------لاپە**47.**
15- -----------------49.

16- ----------------89.

17-چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-1986 -ل21.

18-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986 –ص80)).

19- هەمان سەرچاوە لاپەڕە 47.

20- ----------------.

21- ---------------- .

22- الاصلاحات العثمانية والخروج من السلطة - عمر كوش - حياة - 23 - 7 - 2005.

23-(ل لوتسكي-تاريخ الاقطار العربية الحديث-دارالتقدم موسكو- ص 172).

24-چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-1986 - ل4.

25-چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-1986, ل31.

26-چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-1986-ل 25.

27-الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986 –ص 165.

28- المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص 43

29- الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986 –ص 106.

30-چینی کرێکارانی عێراق. د.کەماڵ مەزهەر , فوئاد مەجید میسری کردوویە بە کوردی-1986 - ل6.

31-(ل لوتسكي-تاريخ الاقطار العربية الحديث-دارالتقدم موسكو-ص28).

32-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986 –ص 176-177)).

33- نشاة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهدالبحوث والدراسات العربية - ص75.

34-(نشاة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهدالبحوث والدراسات العربية - ص75).

35- الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى-ص253).

36-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986- ص155).

37-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولة1986- ص118).

38-الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986- ص119.

39-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986- ص 252-253)).

40- خەبات ژمارە 1855 ڕۆژی 15-7-2005 - شیرزاد نەجار.

41-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولة1986- ص 162)).
42-(خەبات ژمارە 1855 ڕۆژی 15–7–2005 – شیرزاد نەجاڕ).
43-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولة1986- ص 178)).
44-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولة1986- ص 179)).
45-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولة1986- ص 247)).
46-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولة1986- ص 248)).
47-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولة1986- ص 175)).
48-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986- ص 162)).
49-(جغرافية العراق-د.جاسم محمد خلف - دارالمعرفة- لە سەردەمی شۆڕشی 1958 چاپكراوە – ص 430).
50-(المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء – وزارة الاقتصاد - 1954 - ص 135).
51-(نشاة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهدالبحوث والدراسات العربية - ص75).
52-((الحزب الشيوعي والمسالة الزراعية في العراق – نصير سعيد الكاظمي – مركز الابحاث والدراسات الاشتراكية في العالم العربي –طبعة الاولى1986- ص 176)).
53-(جغرافية العراق-د.جاسم محمد خلف - دارالمعرفة- لە سەردەمی شۆڕشی 1958 چاپكراوە - ص 432).
54- اكبر قليجي - تركمان ونسبة السكانية.
55-(المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء - ص74).
56-(خەبات ژمارە 1855 ڕۆژی 15–7–2005 – شیرزاد نەجاڕ).
57-(نشاة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهد البحوث والدراسات العربية).
58- (كركوك –دراسات في التكوين القومي للسكان-د.خليل اسماعيل محمد –ص29).
59—((خەبات ژمارە 1855 ڕۆژی 15–7–2005 – شیرزاد نەجاڕ).
60–((خەبات ژمارە 1855 ڕۆژی 15–7–2005 – شیرزاد نەجاڕ).
61–(كەماڵ مەزهەر , هەمان سەرچاوەی پێشوو , ل60).
62–(كەماڵ مەزهەر , سەرچاوەی پێشوو , ل89).
63-((خەبات ژمارە 1855 ڕۆژی 15–7–2005 – شیرزاد نەجاڕ).
64-(جوگرافیای هەرێمی كوردستانی عێراق—سەنتەری برایەتی—باری پیشەسازی لە كوردستانی عێراقدا —سلێمان عبدالله سلێمان —ل196).
65–((خەبات ژمارە 1855 ڕۆژی 15–7–2005 – شیرزاد نەجاڕ).
66-(جغرافية العراق-د.جاسم محمد خلف - دارالمعرفة- ص 325- لە سەردەمی شۆڕشی 1958 چاپكراوە).
67-(جغرافية العراق-د.جاسم محمد خلف - دارالمعرفة- لە سەردەمی شۆڕشی 1958 چاپكراوە– 432ص).

68-(مديريةالصناعة العامة - حكومة العراقية - مطابع الرابطة - 1950-1951 - تقرير سنوي).
69-((خەبات ژمارە 1855 ڕۆژی 15-7-2005 - شیرزاد نەجاڕ).
70-(لمحات في تاريخ التعليم في العراق- د.جاسم دباغ).
71-(المجموعة الاحصائية السنوية العامة لسنة 1952 - مطبعة الزهراء-ص47).
72-الحلة فب العهد العثماني المتاخر 1869-1914 -د.علي هادي عباس المهداوي -ص20).
73- نشاة مدن العراق و تطورها - تاليف - د.عبدالرزاق عباس حسين 1973 - معهد البحوث والدراسات العربية - ص72).
74-(صفحات في تاريخ العراق الحديث-كتاب اول -حامد حمداني).
75-(ص100 المدينة والحياة المدنية-الجزء الثالث-بغداد 1988).
76-(اربيل -دراسة ديموغرافية -اقتصادية-د.خليل اسماعيل محمد-70).
77-(كركوك -دراسات في التكوين القومي للسكان-د.خليل اسماعيل محمد ص61).
78-(جغرافية المدن- صبري فارس الهيتي -2002 -عمان-در الصفاء-ص44).